

סדרת ניירות מדיניות

רווחה ותעסוקה של אימהות חד-הוריות ישראל במבט השוואתי

חיה שטייר

נייר מדיניות מס' 2011.07

WELFARE AND EMPLOYMENT AMONG SINGLE MOTHERS
ISRAEL FROM A COMPARATIVE PERSPECTIVE

Haya Stier

Policy Paper No. 2011.07

* * *

חיה שטייר היא ראש תכנית מדיניות הרווחה במרכז טאוב ופרופסור בחוג ללימודי עבודה ובחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל-אביב. כל הטעויות הן של המחברת. הדעות המובאות להלן הן של המחברת ואינן בהכרח משקפות את דעות מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

מותר לצטט קטעי טקסט קצרים – שאינם עולים על שתי פסקאות – ללא הסכמה מפורשת, ובלבד שיינתן אזכור מלא למקור הציטוט.

המרכז נוסד ב-1982 ביוזמתם של הרברט מ' סונגר, הנרי טאוב, וארגון הג'וינט האמריקאי. המרכז ממומן באמצעות קרן צמיתה שהוקמה על-ידי קרן הנרי ומרילין טאוב, קרן הרברט ונל סינגר, ג'ין וג'ון קולמן, קרן משפחת קולקר-סקסון-הלוק, קרן משפחת מילטון א' ורוזלין ז' וולף, וארגון הג'וינט האמריקאי. למדע נוסף ראו taubcenter.org.il או בדוא"ל info@taubcenter.org.il.

רווחה ותעסוקה של אימהות חד-הוריות ישראל במבט השוואתי

חיה שטייר*

תקציר

פרק זה עוסק בהצגת תמונת מצב השוואתית של אימהות חד-הוריות בעולם המערבי, בניסיון להבין את מאפייניה ומצבה החברתי-כלכלי של קבוצה זו בישראל. קבוצת האימהות המגדלות לבדן את ילדיהן זוכה לתשומת לב ציבורית רבה, בעיקר בשל היותה קבוצה פגיעה מבחינה כלכלית. ההשוואה מתמקדת במאפיינים הדמוגרפיים והכלכליים של אימהות חד-הוריות, הן בהשוואה למדינות אחרות והן, בכל מדינה, בהשוואה לאימהות במשפחה הזוגית; במידת המעורבות שלהן בשוק העבודה; במצבן הכלכלי ובמידת ההישענות שלהן על עזרת המדינה. הממצאים מבליטים את מצבה הקשה של המשפחה החד-הורית בישראל – למרות שזו קבוצה קטנה יחסית, עם מספר ילדים קטן יחסית ופעילות גבוהה בשוק העבודה, בהשוואה לאימהות נשואות – המשפחה החד-הורית בישראל ענייה מאד גם בהשוואה למשפחה הישראלית הזוגית וגם בהשוואה למשפחה החד-הורית המערבית. ישראל נמצאה בין המדינות שתמיכתן באימהות החד-הוריות נמוכה וכך גם באשר למשאבים המופנים למאמץ לחלץ את האימהות החד-הוריות מעוני.

* פרופ' חיה שטייר, ראש תכנית מדיניות הרווחה במרכז טאוב; חברה בחוג ללימודי עבודה ובחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל-אביב.
תודה לחיים בלייך על ניתוח הנתונים ועל הערות המועילות. תודה לדן בן-דוד ולאיל קמחי על הערותיהם לגרסאות שונות של הפרק ולדלית נחשון-שרון על העריכה המצוינת ועל הערותיה המועילות.

1. מאפיינים דמוגרפיים וחברתיים של אימהות חד-הוריות

בין המשפחות העניות בישראל, שמרביתן משתתפות בכוח העבודה, משפחות בראשן הורה יחיד (אליאב, אנדבלד, גוטליב, היילברון, טולדנו, קצינובסקי ושמלצר, 2009). התופעה איננה ייחודית לישראל. שינויים שחלו בדפוסי המשפחה בעולם המערבי בעשורים האחרונים הביאו לגידול במספר המשפחות שבראשן הורה יחיד. השכיחות ההולכת וגדלה של המשפחה ה"חד-הורית", כפי שנהוג לכנותה, נובעת בעיקר משני תהליכים דמוגרפיים-חברתיים, המאפיינים את כל המדינות המתועשות. ראשית, בכל המדינות קיימת עלייה דרמטית בשיעורי הגירושין הכלליים בחברה, והיא בולטת במיוחד בשיעורי הגירושין במשפחות עם ילדים צעירים. שנית, ברוב מדינות המערב חלה עלייה משמעותית בשיעור הילדים הנולדים מחוץ למסגרת פורמלית של נישואין. למרות שבחלק מהמסגרות הללו מספר לא-מבוטל של לידות מתרחש במסגרת זוגית לא-פורמלית, גם עולה בהתמדה מספר הלידות אצל נשים המגדלות את ילדיהן בעצמן. תהליכים אלו נוספו על שינויים חברתיים משמעותיים אחרים, ובהם העלייה המתמדת ברמת ההשכלה הכללית בחברה וברמת ההשכלה של נשים במיוחד; דחיית גיל הנישואין אצל נשים ואצל גברים; ועלייה משמעותית בהשתתפות נשים בשוק העבודה.

מרבית המשפחות החד-הוריות הן בראשות נשים, בעיקר מכיוון שבכל המדינות נשים עדיין נתפסות כמטפלות העיקריות בילדים וכמי שנושאות באחריות עיקרית כלפיהם בעת גירושין. המשפחה החד-הורית בראשות אישה הינה משפחה פגיעה כלכלית. הפגיעות הכלכלית של נשים נובעת הן מהעובדה שבראש המשפחה עומדת מפרנסת יחידה והן מהעובדה שלנשים כוח שוק חלש. גם דמי מזונות והתמיכה של בני הזוג לשעבר אינם מצליחים, במרבית המקרים, להעניק למשפחה בראשות האם את רמת החיים שהייתה לה לפני הגירושין, יתרה מכך, נשים המגדלות לבד את ילדיהן ניצבות באופן חריף יותר בפני קשיי השילוב בין עבודה ומשפחה בהעדר מבוגר נוסף במשק הבית, והן מוגבלות יותר ביכולת להשתלב באופן מלא בשוק העבודה. כתוצאה ממעמדן המשפחתי הזה, משפחות בראשות אימהות יחידות צפויות יותר ממשפחות בראשות שני בני זוג להיות עניות ולהזדקק לתמיכת מערכת הרווחה, כמעט בכל מדינות העולם המערבי.

בישראל, כמו במדינות המערב האחרות, חל גידול בשיעור המשפחות החד-הוריות (פלוג, קסיר ומידן, 2005), אם כי בהשוואה למדינות אחרות היקף התופעה נמוך משמעותית. ניתן לזקוף זאת לרמת המשפחתיות הגבוהה המאפיינת את החברה הישראלית, המשפיעה הן על הרמה של שיעורי הגירושין והן על השיעור

הקטן יחסית של ילדים הנולדים מחוץ למסגרת נישואין. בשנת 2007 חיו בישראל כ-128,000 משפחות חד-הוריות, שהיוו 13 אחוז מכלל המשפחות עם ילדים, כאשר ב-95 אחוז מתוכן עמדה אישה בראש משק הבית. העלייה במספר המשפחות הללו נמשכת כל העת ורק לפני מעט למעלה מעשור, בשנת 1995, הן היוו 9.5 אחוזים מכלל המשפחות עם הילדים. השיעור בישראל נמוך בהשוואה לחלק ממדינות אירופה (בבריטניה, למשל, מדובר בראשית שנות האלפיים על כ-17 אחוז ובשבדיה – 22 אחוז) (אליאב ואחרים, 2009).

בשל פגיעותן הכלכלית של אימהות חד-הוריות, במדינות רבות ננקטו אמצעי מדיניות שנועדו להבטיח את רווחת החיים במשפחות אלו ובמיוחד את התמיכה בצורכי הילדים. חלק מהתכניות עוסק בתמיכות ייחודיות למשפחות הללו, שיעודן העיקרי לחלץ את המשפחות מעוני ולהבטיח להן רמת חיים נאותה, ואילו חלק אחר מתמקד בעידוד השתתפותן של האימהות החד-הוריות בשוק העבודה (לדוגמא Blank, 2001).

מחקרים אחדים (Brady and Burroway, 2010; Korpi and Palme, 1998) מראים כי במדינות בהן נהוגה מדיניות חברתית אוניברסלית כלפי אימהות חד-הוריות, שיעורי העוני בקרבן נמוכים והפער בין לבין משפחות זוגיות מצטמצם. לעומת זאת, במדינות בהן המדיניות מכוונת אך ורק לקבוצות האוכלוסייה החלשות, הפערים בין המשפחות החד-הוריות למשפחות אחרות מעמיקים ושיעור העוני בקרבן עולה. במחקר הבוחן הבדלים ברמת התמיכה למשפחות נזקקות מציינים קורא, גל וכהן (2007), כי רמת התמיכה במשפחה החד-הורית (באמצעות הבטחת הכנסה) בישראל נמוכה מהמקובל במדינות מרכז אירופה ובסקנדינביה והיא גבוהה רק ביחס לארצות-הברית ולספרד, שתי מדינות בהן רמת התמיכה בנוקקים באופן כללי נמוכה במיוחד. ממחקר זה עלה, כי במדינות בהן רמת הקצבאות נמוכה, מידת האפקטיביות בחילוץ משפחות מעוני נמוכה למדי. הטענות לפיהן מדיניות תומכת נדיבה מידי מהווה תמריץ שלילי להשתתפות בכוח העבודה לא קיבלו תמיכה חד-משמעית במחקרים שהשוו בין מדינות מערביות שונות (Destro and Brady, 2010) וגם בישראל התמיכה הייתה חלקית בלבד (למשל זוסמן ופריש, 2007, אך גם פלוג ואחרים, 2005).

דפוסי התמיכה במשפחות חד-הוריות בישראל השתנו באופן משמעותי בעשורים האחרונים. ב-1992 נחקק חוק משפחות חד-הוריות, במסגרתו (ובמסגרת החקיקה למלחמה בעוני בשנים 1994-95) הוענקו תנאי זכאות מיוחדים במערכת הבטחת ההכנסה לאימהות חד-הוריות. חקיקה זו, שמטרתה העיקרית הייתה לחלץ משפחות מעוני שיפרה באופן משמעותי את מצבן הכלכלי של משפחות בראשות

אימהות חד-הוריות, אולם במקביל לכך, היא העלתה את תלותן במערכת הרווחה בעוד שיעורי ההשתתפות שלהן בשוק העבודה ירדו במידה מסוימת (פלוג ואחרים, 2005). תופעה זו אפיינה בעיקר נשים, שסיכויי השוק שלהן היו נמוכים מלכתחילה (זוסמן ופריש, 2007).

בראשית שנות האלפיים חל שינוי במערכת התמיכות במשפחות החד-הוריות, שצומצמה באופן משמעותי, ובמקביל הונהגו תכניות לעידוד התעסוקה בקרב נשים. כמו במדינות אחרות, התפיסה הבסיסית של תכניות "מרווחה לעבודה", שהנחתה את עושי המדיניות, ביקשה לשחרר את המשפחות החד-הוריות מתלות במערכת הרווחה (לעיתים תוך טענות על ניצול לרעה) ולעודדן להשתלב בתעסוקה מלאה. יחד עם זאת, אמצעי המדיניות הללו אינם מביאים תמיד בחשבון את המגבלות בפניהן עומדות אימהות חד-הוריות – אילוצים הנובעים מנוכחותם של ילדים קטנים בבית, מעלויות הטיפול בילדים, מהעדר חלופות טובות לטיפול בהם, שהן איכותיות ומסובסדות, ומגבלות של ניעות בשוק העבודה, ועוד (אחדות, 2010א; חסון, 2006).

ממצאים ראשוניים, המבוססים על תכניות השמה בעבודה והשינוי בזכאויות לגמלת הבטחת הכנסה, מראים, כי תכניות כאלו אמנם תורמות לעלייה בהשתתפות של אימהות חד-הוריות בשוק העבודה אך אינן משפרות באופן ממשי את הכנסת משק ביתן (אחדות, 2010ב). בתקופה בה חוקק חוק ההסדרים ויושמו התכניות מרווחה לעבודה, גם חל שינוי משמעותי בשיח הציבורי בסוגיית המשפחות החד-הוריות, כפי שמדגימה זאת הרבסט (2009). הדבר מתבטא בשינוי שחל במעמדן, ממצב בו משפחות אלו והעומדות בראשן נתפסו כזכאיות לתמיכה של מערכת הרווחה, כדי לחלצן ממצבן הקשה; לכך שהן הואשמו בהיותן אחראיות למצבן, כגורם מנצל במערכת הרווחה וכמי ש"אינן רוצות" לעבוד.

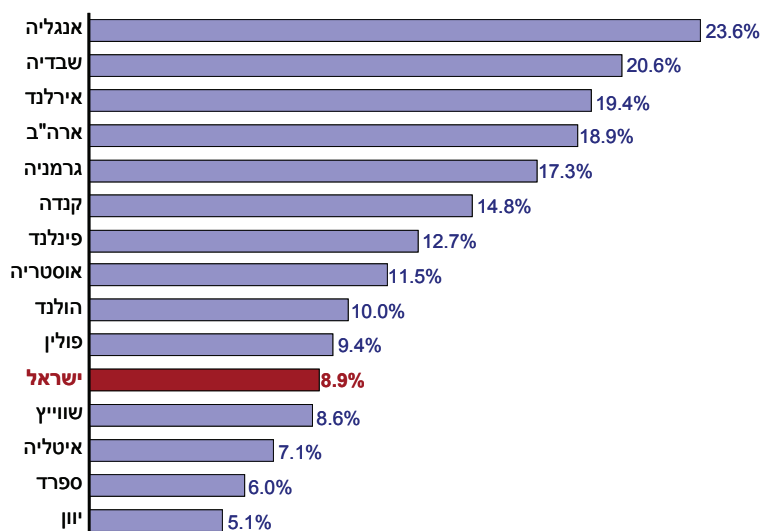
מטרתו העיקרית של החלק הזה בסקירה לבחון את המאפיינים הדמוגרפיים, הכלכליים והחברתיים של אימהות חד-הוריות בישראל בהשוואה לשאר העולם המערבי. הנתונים בהמשך הפרק נלקחו מתוך מאגר ה-LIS (Luxemburg Income Study) והם מתבססים על סקרים שנערכו במדינות השונות בשנים 2004-2005. הנתונים מתייחסים בעיקר לאימהות לילדים עד גיל 18, החיות במסגרת זוגית או חד-הורית, בטווח הגילים 18-64. הנתונים מתייחסים לאימהות העומדות בראש משק הבית או לבנות הזוג של ראש משק הבית.

השוואה בין ישראל למדינות שונות מלמדת על השיעור הנמוך יחסית של משפחות חד-הוריות בישראל לעומת העולם המערבי, כפי המוצג בתרשים 1. כ-9 אחוזים מכלל האימהות בישראל, בטווח הגילים בו נעשה שימוש במחקר זה,

מוגדרות "חד-הוריות", לעומת 24 אחוז מכלל האימהות באנגליה, כ-21 אחוז בשבדיה, ופחות מ-20 אחוז באירלנד, בארצות-הברית (19 אחוז) ובגרמניה (17 אחוז). ישראל דומה במידה רבה לפולין ולשוויץ וגבוהה ממדינות היס-התיכון – איטליה, ספרד ויוון – אצלן מדובר ב-5-7 אחוזים והן מתאפיינות במבנה משפחתי מסורתי יותר.

תרשים 1

אימהות חד-הוריות כאחוז מכלל האימהות*, 2004-2005

* ההשוואה מתייחסת לאימהות בנות 18-64.

מקור: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

נתונים: מאגר ה-LIS.

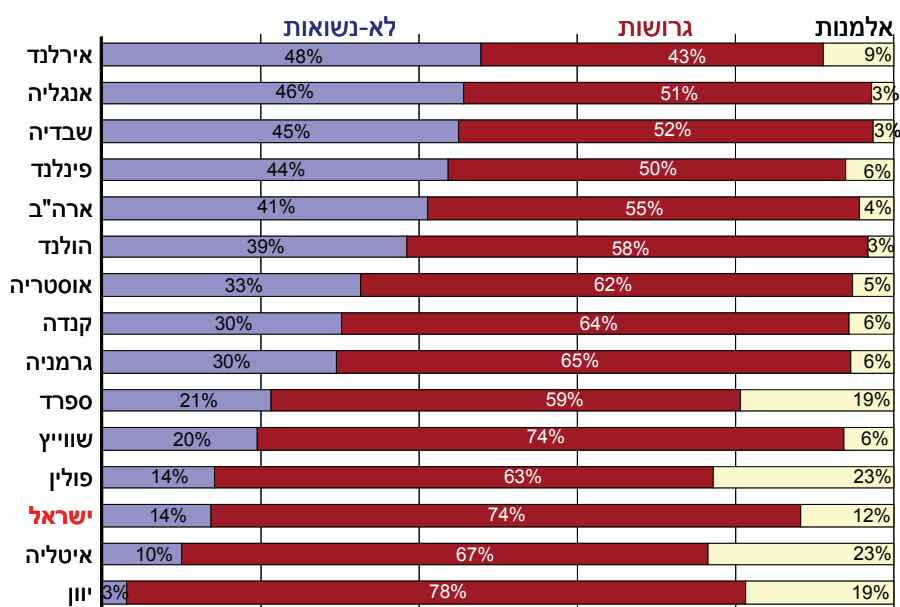
אחת השאלות המעניינות הינה, כיצד נשים מגיעות להיות אימהות חד-הוריות. בעבר, כאשר מרבית הנשים ילדו במסגרת הנישואין, הגירושין היו נדירים יחסית ותוחלת החיים קצרה בהשוואה להיום, רוב האימהות שעמדו יחידות בראש משק ביתן היו אלמנות. כיום, לעומת זאת, אלמנות בגיל צעיר נדירה יחסית ורוב האימהות ה"חד-הוריות" הן נשים שהתגרשו או נשים שלא נישאו מעולם וילדו את ילדיהן כרווקות. ישנה חשיבות מסוימת לדרך בה נשים הופכות לאימהות חד-הוריות – מצד אחד, נשים שהתגרשו נהנות לעתים מתמיכה של בן הזוג, גם אם ברוב המקרים התמיכה אינה גבוהה כל-כך ואינה "שומרת" למשפחה על רמת החיים שקדמה לגירושין. לעומתן, נשים רווקות, שילדו מחוץ לנישואין, אינן נהנות, בדרך-כלל, מתמיכה דומה והן עלולות להיות פגיעות יותר מבחינה כלכלית וילדיהן תלויים לחלוטין בכוח עבודתן ובתמיכות הממשלתיות. מצד שני, נשים, שהתגרשו לאחר תקופות נישואין ארוכות, צפויות להיות אימהות ליותר ילדים, שנולדו כאשר המשפחה הייתה מבוססת יותר מבחינה כלכלית. כמו כן, ייתכן שנשים אלו פחות מעורבות בשוק העבודה, מאחר שבעת היותן נשואות הן יכלו לסמוך על הכנסת בן הזוג. מבחינה זו, כוחה הכלכלי של האם הרווקה עשוי להיות גבוה יותר ומעורבותה בשוק העבודה יציבה יותר לעומת חברתה, שחווה גירושין.

בחינת המצב המשפחתי של אימהות חד-הוריות בעולם המערבי מגלה, כי בכל המדינות רוב האימהות הללו גרושות; כלומר, יש לשער שהן הפכו לאימהות חד-הוריות לאחר שנישואיהן התפרקו (תרשים 2). קיימת שונות רבה בין המדינות באחוז הרווקות מבין האימהות החד-הוריות – מעל 40 אחוז מכלל האימהות החד-הוריות באירלנד, באנגליה, בשבדיה, בפינלנד ובארצות-הברית וקרוב ל-40 אחוז בהולנד הן נשים שלא נישאו, אם כי ייתכן שחלק מהן ילדו במסגרת זוגית כלשהי. בישראל, לעומת זאת, אחוז האימהות הרווקות קטן בהרבה – כ-14 אחוז מכלל האימהות החד-הוריות – והוא נמוך בהשוואה לשאר המדינות. רק באיטליה וביוון שיעורן נמוך יותר. שיעור הגרושות מבין האימהות החד-הוריות הוא הגבוה ביותר ביוון (כמעט 80 אחוז), ואחריה באות ישראל ושווייץ (כ-74 אחוז מכלל האימהות).

יחד עם זאת יש לציין, כי אחוז האימהות הרווקות בישראל עלה משמעותית במהלך השנים – הן היוו רק 5 אחוזים מכלל האימהות החד-הוריות בשנת 1985 ושיעורן גדל לכ-17 אחוז (תרשים 3). במקביל, חלה ירידה משמעותית מאוד בשיעור האלמנות, שהיוו 40 אחוז מכלל האימהות החד-הוריות ב-1985 ושיעורן ירד לכדי 11 אחוז מהן באמצע שנות האלפיים (אחדות, 2007). יש לציין, כאמור, שלא ברור, כיצד הבדל זה במצב המשפחתי משפיע על מצבה הכלכלי של המשפחה, על גודלה או על מידת המעורבות של האם בשוק העבודה.

תרשים 2

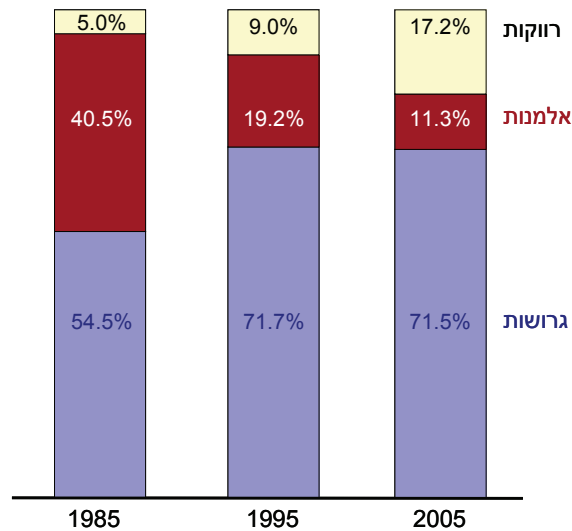
אימהות חד-הוריות לפי מצבן המשפחתי*, 2004-2005

* ההשוואה מתייחסת לאימהות בנות 18-64.

מקור: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
 נתונים: מאגר ה-LIS.

תרשים 3
אימהות חד-הוריות בישראל לפי מצבן המשפחתי, 1985-2005

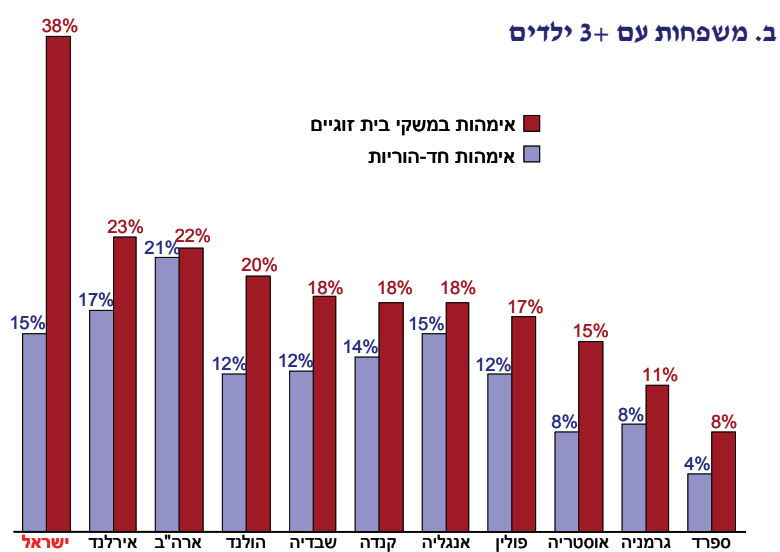
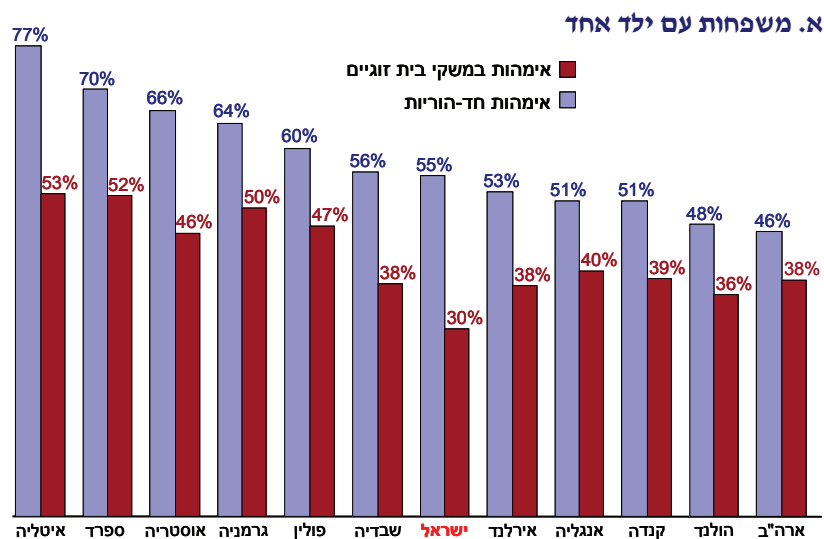

מקור: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
נתונים: נטע אחדות, 2009 (מצגת מאתר משרד התמ"ת).

ממד אחר של התופעה מוצג באמצעות מספר הילדים במשפחות של אימהות חד-הוריות בהשוואה לאימהות הנשואות (תרשים 4 חלק א' וחלק ב'). ניתן לראות, כי במרבית המדינות לאחוז גבוה מהאימהות החד-הוריות יש ילד אחד בלבד ורק למיעוט מביניהן שלושה ילדים ויותר. לעומת זאת, לאימהות נשואות מספר גדול יותר של ילדים. כך לדוגמה, בישראל ובשבדיה לכ-55 אחוז מכלל האימהות החד-הוריות ילד אחד, באוסטריה, בספרד ובאיטליה ליותר מ-66 אחוז מכלל האימהות החד-הוריות ילד אחד ובאיטליה מדובר ב-77 אחוז.

תרשים 4

המשפחות לפי סטטוס משפחתי של האם*, 2004-2005

* ההשוואה מתייחסת לאימהות בנות 18-64.

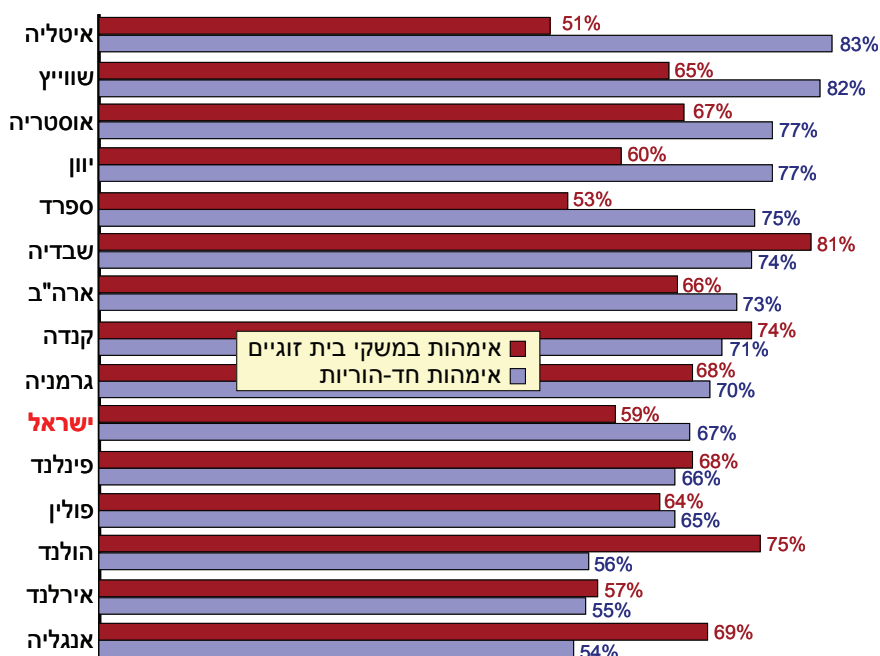
מקור: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
נתונים: מאגר ה-LIS.

בקרב האימהות במשקי בית זוגיים בישראל, רק ל-30 אחוז ילד אחד, ובמרבית המדינות (קנדה, ארצות-הברית, אירלנד, שווייץ, שבדיה, אנגליה והולנד), בהן רמת הפיריון באופן כללי נמוכה מזו שבישראל, השיעור נע בסביבות 36-38 אחוז. השיעור בישראל נמוך משמעותית בהשוואה לאימהות חד-הוריות גם במדינות בעלות רמת פיריון נמוכה במיוחד, כמו איטליה, ספרד וגרמניה, שאצלן לכמחצית מכלל האימהות הזוגיות יש רק ילד אחד. באופן כללי ניתן לראות, כי במרבית המדינות (להוציא ישראל) מספר הילדים השכיח במשפחות הזוגיות הינו 1-2 ילדים, ורק בישראל, בה רמת הפיריון גבוהה יחסית, לכ-40 אחוז מהמשפחות הזוגיות יש שלושה ילדים ויותר, וזאת בהשוואה ל-15 אחוז בלבד בקרב החד-הוריות. עם זאת, אחוז המשפחות בראשות אימהות חד-הוריות עם 3 ילדים או יותר בישראל גבוה מכל שאר המדינות במדגם מלבד ארצות-הברית ואירלנד. כלומר, באופן כללי לאם החד-הורית בישראל משפחה קטנה יותר וישראל דומה בכך למדינות אחרות, אם כי בישראל הפערים בין נשים החיות בזוגיות לבין נשים חד-הוריות הוא מהגבוהים.

הדפוס של משפחה קטנה מעלה את היכולת של האם החד-הורית להשתתף בכוח העבודה, והוא עשוי להביא לשיפור המצב הכלכלי של המשפחה בראשותה של מפרנסת יחידה. מעורבות בשוק העבודה של אימהות חד-הוריות נתפסת כיום ברוב המדינות כאחת המטרות העיקריות של המדיניות הציבורית, שנועדה להביא לתלות מופחתת במדינת הרווחה ובגמלאות השונות וכאמצעי לשיפור המצב הכלכלי של המשפחה. מדינות אחדות מציעות מערכת רחבה של הטבות המיועדות למשפחות אלו, הכוללות גם קצבה למשפחה החד-הורית, תוספת לגמלאות קיימות, דמי מזונות וסבסוד של שירותים שונים. כמו כן קיימת מערכת של תמריצים לעבודה, הכוללת סבסוד הוצאות השכר, מס הכנסה שלילי, מעונות יום מסובסדים לילדים, ועוד. במדינות מסוימות, כמו המדינות הסקנדינביות וחלק ממדינות מרכז אירופה, ישנה הכרה בזכאותן של משפחות אלו לתנאי חיים המאפשרים קיום בכבוד. מדינות שונות נבדלות במדיניות המשפחה והתעסוקה המתייחסת לכלל האימהות, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בדפוסי חופשות הלידה, החופשות השונות להורים, סבסוד מעונות יום, וכדומה. מדיניות כזו, שנמצאה כמעודדת תעסוקת אימהות בכלל האוכלוסייה, ובמיוחד מדיניות המעודדת השתלבות של הקבוצות החלשות בשוק העבודה (Mandel, 2009), עשויה לעזור גם בשילובן של אימהות חד-הוריות בפעילות הכלכלית. בהתאם לכך, תרשים 5 מציג את שיעורי התעסוקה של אימהות חד-הוריות ואימהות במשקי בית זוגיים במדינות השונות. התרשים מצביע על שונות רבה בין המדינות ברמת התעסוקה של אימהות בכלל, ואימהות חד-הוריות בפרט.

תרשים 5

שיעורי תעסוקה של אימהות, לפי סטטוס משפחתי של האם*, 2004-2005

* ההשוואה מתייחסת לאימהות בנות 18-64.

מקור: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
נתונים: מאגר ה-LIS.

באיטליה ובשווייץ שיעור גבוה יחסית של אימהות חד-הוריות מועסק בשוק העבודה, מעל 80 אחוז מהן. לעומת זאת, השתתפותן בשוק העבודה נמוכה יחסית באנגליה, באירלנד ובהולנד, שם פחות מ-60 אחוז מהאימהות החד-הוריות עובדות. בישראל מדובר על שיעור תעסוקה של כ-67 אחוז, בדומה לגרמניה, לפינלנד ולפולין. השוואה של שיעורי התעסוקה של אימהות חד-הוריות ושל אימהות נשואות מגלה שונות רבה ביניהן, ומצביעה על כך, ששיעורי התעסוקה של אימהות חד-הוריות בשוק העבודה אינם בבחינת "מראה" לשיעורי ההשתתפות של כלל האימהות. בחלק מהמדינות (כמו למשל באיטליה, בספרד ובשווייץ) אימהות חד-

הוריות מועסקות בשיעורים גבוהים משמעותית לעומת האימהות הנשואות, ובאחרות – הן דווקא פעילות פחות מחברותיהן שבמשק הבית הזוגי. כך לדוגמה, באנגליה, כ-70 אחוז מכלל האימהות במסגרות הזוגיות משתתפות בשוק העבודה לעומת 54 אחוז בלבד בקרב החד-הוריות. אפילו בשבדיה, בה אימהות נהנות ממדיניות תומכת תעסוקה ושיעור גבוה מתוכן משתתף בכוח העבודה, שיעור התעסוקה גבוה יותר בקרב אימהות זוגיות (81 אחוז) מאשר בקרב החד-הוריות (74 אחוז), הגם שההבדל בשבדיה פחות בהשוואה לבריטניה. לעומת זאת, בחלק אחר של המדינות, שיעורי התעסוקה של אימהות חד-הוריות גבוהים משמעותית מאלו של האימהות במשקי הבית הזוגיים – באיטליה למשל, בה הפעילות הכלכלית של אימהות נמוכה יחסית, רק 51 אחוז מהאימהות במסגרות הזוגיות מועסקות לעומת 83 אחוז בקרב החד-הוריות. פערים דומים קיימים גם בספרד ובשווייץ.

ישראל מציגה דפוס דומה למדינות האחרונות, כאשר שיעורי התעסוקה של אימהות חד-הוריות גבוהים מאלו של אימהות במסגרות הזוגיות, והפער עומד על כ-8 נקודות אחוז. באופן כללי, שיעורי ההשתתפות של אימהות בישראל בשוק העבודה גבוהים.

הפערים בשיעורי התעסוקה של אימהות בשני סוגי משקי הבית מביאים לתובנה, שגורמים שונים עשויים להשפיע על מידת התעסוקה של אימהות חד-הוריות. ניתן לראות, כי במדינות בהן מדינת הרווחה אינה מספקת תמיכה רחבה בתעסוקת אימהות בכלל, שיעור התעסוקה של אימהות חד-הוריות גבוה משמעותית משל הנשואות, כפי הנראה במדינות דרום אירופה או בארצות-הברית. יחד עם זאת, בבריטניה ובאירלנד, גם שם רמת התמיכה מבוססת על עקרונות דומים, דווקא הנשים החיות בזוגיות, שהן אימהות ליותר ילדים, נוטות יותר לעבוד. ייתכן, שניתן לייחס את הפערים להבדלים ייחודיים בסוגי התמיכה ובתנאים לקבלת גמלאות, שלעיתים מעודדים הימנעות מתעסוקה ויוצרים מלכודות עוני או למאפיינים החברתיים-כלכליים של אימהות אלו, כגון רמת השכלה.

2. עוני בקרב אימהות חד-הוריות ותמיכת מערכת הרווחה

אימהות חד-הוריות, כאמור, מהוות קבוצה פגיעה מבחינה כלכלית, הן מעצם היותן מפרנסות יחידות במשק בית שיש בו ילדים, והן מפני שהשכר הממוצע המשולם לנשים נמוך יחסית במרבית המדינות. יחד עם זאת, בהעדר מבוגרים אחרים במשק

הבית ומעצם הנוכחות של ילדים, על אימהות חד-הוריות מוטל נטל רב בגין השילוב בין עבודה ומשפחה. במקרים רבים, הנוכחות של ילדים צעירים אף מונעת לחלוטין את יציאת האם לעבודה, בהעדר סידורים נאותים לילדים.

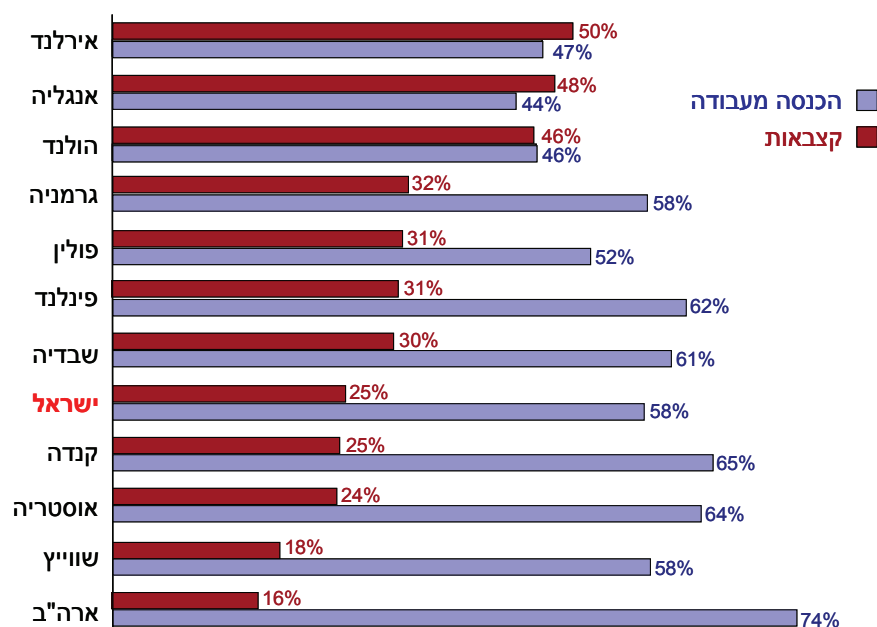
מבחינה זו, קיימות שונות רבה בין המדינות במידת הסיוע המוצעת למשפחה על-ידי מערכות הרווחה והחינוך – במדינות בהן התמיכה בתעסוקת הנשים גבוהה, כגון במדינות הסקנדינביות, בהן פועלים מעונות יום מסובסדים או במימון המדינה, מערך כזה מאפשר מעורבות רבה יותר של אימהות בכלל ושל אימהות חד-הוריות בפרט בשוק העבודה. לעומת זאת, במדינות אחרות, בהן מעונות היום לגיל הרך נדירים יותר או יקרים מאד, נוצר קושי לממן את הטיפול בילדים בעת היציאה לעבודה. גם דפוס של יום לימודים קצר אינו מאפשר השתלבות מלאה של אימהות בשוק העבודה (Mandel and Semyonov, 2005). ולפיכך, אין זה מפתיע, ששיעורי העוני של אימהות חד-הוריות גבוהים יחסית והן נזקקות במקרים רבים לתמיכה של מערכת הרווחה. בכל המדינות קיימת מערכת תומכת כלשהי אם כי השונות בין המדינות רבה, הן מבחינת הזכאות לתמיכה והן בגובה הגמלה המשולמת למשפחה (גם דורון וגל, 2000; קורא ואחרים, 2007).

רמת התעסוקה של אימהות חד-הוריות מעידה כל כך, שחלק לא-קטן מהן במדינות השונות אינו נשען אך ורק על הכנסה מעבודה. ברוב המדינות קיימת תמיכה כלשהי באימהות חד-הוריות, המבוססת בדרך-כלל על מבחני הכנסות ועל רמת התעסוקה. תרשים 6 מציג את הרכב מקורות ההכנסה של אימהות חד-הוריות מעבודה ומקצבאות במדינות שונות¹. מסתבר כי בכל המדינות רוב ההכנסה הוא מעבודה אולם קיימת שונות במידת ההסתמכות על המדינה. בישראל, כרבע מהכנסות משק הבית של אימהות חד-הוריות מגיע מקצבאות ומגמלאות שונות, וכ-60 אחוז מעבודת האם. בארצות-הברית, המתאפיינת בתמיכתה המצומצמת יחסית לקבוצות חלשות ופגיעות, כגון אימהות חד-הוריות, רק כ-16 אחוז מכלל הכנסת משק הבית של אימהות חד-הוריות מגיע מתמיכות של המדינה וכ-75 אחוז משוק העבודה. בשבדיה ובפינלנד, לדוגמה, בהן תמיכת המדינה משמעותית יותר, התמיכה מגיעה לכשליש מהכנסת משק הבית, ושוק העבודה מספק כמעט את כל השאר. אנגליה ואירלנד מתגלות בייחודיותן, כאשר שיעור התמיכות בהן מגיע לכמעט מחצית מכלל הכנסות המשפחה ואילו שוק העבודה מספק כ-45 אחוז נוספים. נתונים אלו לגבי שתי המדינות האחרונות עומדים בהתאמה לשיעור ההשתתפות הנמוך יחסית של אימהות חד-הוריות בשוק העבודה, כפי שהוצג לעיל.

¹ למשק הבית גם הכנסות ממקורות אחרים (תשלומי מזונות, הכנסות מנכסים, וכדומה), ולפיכך האחוזים אינם מסתכמים ל-100.

תרשים 6

הכנסה של משקי בית בראשות אימהות חד-הוריות*, 2004-2005
לפי מקורות עיקריים

* ההשוואה מתייחסת לאימהות בנות 18-64.

מקור: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
נתונים: מאגר ה-LIS.

בכל המדינות אימהות חד-הוריות עניות יותר מאימהות נשואות אך קיימים הבדלים בין המדינות בשיעורי העוני ובעומק הפער בין שתי הקבוצות. בתרשים 7 מוצגים שיעורי העוני של משפחות חד-הוריות בהשוואה למשפחות בראשות זוג². קנדה וארצות-הברית מציגות את שיעורי העוני הגבוהים ביותר בקרב החד-הוריות,

² מדובר במשפחות עם ילדים עד גיל 18 ובאימהות מאותן קבוצות גיל. קו העוני בכל המדינות מחושב כ-50 אחוז מחציון ההכנסה הפנויה של משק הבית, בדומה לגישה היחסית המקובלת בישראל. סולם השקילות בו נעשה שימוש הוא סולם בו מספר הנפשות התקניות במשק בית שווה לשורש מספר הנפשות שבו.

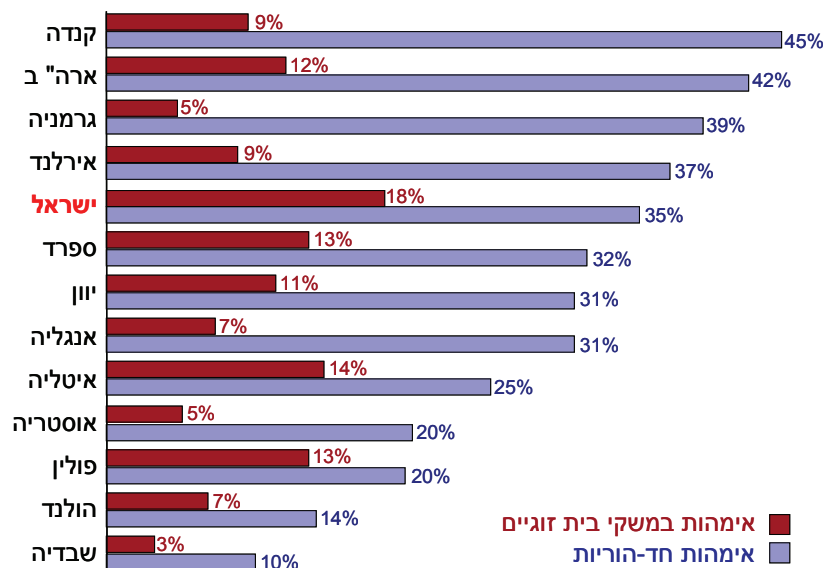
מעל 40 אחוז מהן נמצאו מתחת לקו העוני (5.44 אחוז בקנדה ו-3.42 אחוז בארצות-הברית), בעוד שמדובר על כ-10 אחוזי עוני בקרב האימהות הזוגיות בקנדה (9.4 אחוזים) ועל שיעור מעט גבוה יותר, של כ-12 אחוז בארצות-הברית. ישראל דומה למדינות אלו, כאשר שיעורי העוני בקרב המשפחות בראשות אימהות חד-הוריות גבוהים למדי אם כי הם נמוכים לעומת קנדה וארצות-הברית (35 אחוז מהאימהות החד-הוריות בישראל נמצאו מתחת לקו העוני). אולם ישראל מתבלטת בכך, ששיעורי העוני בקרב האימהות במשקי הבית הזוגיים גבוהים יחסית – 18 אחוז מהאימהות הזוגיות נמצאו מתחת לקו העוני (השיעור גבוה מכל המדינות שהשתתפו בהשוואה (תרשים 7)). כלומר, רמת העוני בישראל גבוהה אצל שני סוגי המשפחות ולפיכך הפער ביניהן אינו גבוה כמו במדינות המובילות בשיעורי העוני בקרב החד-הוריות.

התופעה נובעת מכך, ששיעורי העוני הגבוהים בישראל מתרכזים במשפחות מרובות ילדים (בקרב ערבים וחרדים, בעיקר). עם זאת, מצב זה איננו מקל את מצבן של האימהות החד-הוריות. בקצה השני של המדינות המוצגות בהשוואה, ולעומת שיעורי העוני הגבוהים בקרב אימהות חד-הוריות במדינות שהוזכרו לעיל, ישנן מדינות בהן השיעורים נמוכים בהרבה: בשבדיה, פחות מ-10 אחוזים מהאימהות החד-הוריות וכ-3 אחוזים מהאימהות במשפחות הזוגיות הן עניות. המצב דומה למדי גם בהולנד, בה 14 אחוז מהאימהות החד-הוריות חיות בעוני לעומת פחות מ-7 אחוזים מהאימהות במשפחות הזוגיות.

קשה להסביר את ההבדלים בשיעורי העוני בין המדינות רק על פי המעורבות של אימהות חד-הוריות בשוק העבודה. כפי שהוצג בתרשים 5 לעיל, בארצות-הברית, למשל, שיעור ההשתתפות בשוק העבודה של אימהות חד-הוריות ושל אימהות במשפחות זוגיות דומים מאד וגבוהים יחסית (מעל 70 אחוז) והמצב דומה גם בשבדיה. בישראל הדפוס דומה, הגם ששיעורי התעסוקה של כל האימהות נמוכים יותר, ובכל אופן – שיעור התעסוקה של אימהות חד-הוריות גבוה מזה של האימהות במשקי בית זוגיים. לעומת זאת, באנגליה, שם שיעורי ההשתתפות של אימהות חד-הוריות נמוכים במיוחד בהשוואה למשפחות הזוגיות – ייתכן שיש בכך כדי להסביר את הפער הגדול, יחסית, שהתגלה בשיעורי העוני באנגליה בין המשפחות החד-הוריות (31 אחוז) לבין משקי בית בראשות שני בני זוג (7 אחוזים).

תרשים 7

שיעורי העוני במשפחות לפי סטטוס משפחתי של האם*, 2004-2005

* ההשוואה מתייחסת לאימהות בנות 18-64.

מקור: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
נתונים: מאגר ה-LIS.

שיעורי העוני במשפחות חד-הוריות, כמו גם הפערים בינן לבין משפחות זוגיות, מושפעים ככל הנראה מרמת אי-השוויון ומרמת העוני הכללית במדינה. כך ניתן להבין את רמת העוני הגבוהה ואת הפערים המשמעותיים בין שני סוגי המשפחות במדינות כמו ארצות-הברית וישראל, שהן מן המובילות בשיעורי העוני הגבוהים שלהן לעומת שיעור העוני הנמוך והפערים הנמוכים בהרבה במדינות כמו שבדיה והולנד. ייתכן שההבדלים בשיעורי העוני נובעים ממאפיינים דמוגרפיים שונים של שתי הקבוצות, אם כי, בכל המדינות לרוב האימהות החד-הוריות ילד אחד בלבד ורק למיעוט בתוכן מספר רב יותר של ילדים.

3. סיכום

תמונת ההשוואה הבינלאומית של אימהות חד-הוריות בעולם המערבי נועדה לעמוד על מידת הדמיון והשוני במאפייני המשפחות החד-הוריות בראשות נשים, מצבן הכלכלי ומידת המעורבות שלהן בשוק העבודה. מאחר שגורמים מבניים, תרבותיים וחברתיים רבים יש בהם כדי להשפיע על מאפיינים אלו, ההשוואה הוצגה לעומת האימהות במשקי בית זוגיים, המייצגות במידה רבה את המאפיינים וההתנהגויות הרווחות יותר בחברה.

הסקירה העלתה כמה ממצאים חשובים: ראשית, אימהות חד-הוריות אינה נפוצה בישראל במידה בה היא נפוצה במדינות אירופאיות וצפון אמריקאיות רבות. יש להניח, שההבדל נובע מחשיבותה הרבה של המשפחה והמשפחתיות בחברה הישראלית, המתבטאת גם בשיעורים גבוהים יותר של נישואין בכלל ובשיעורים נמוכים יחסית של הגירושין, לצד רמה נמוכה יחסית של תופעת הלידות מחוץ לנישואין (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2009). רמת המשפחתיות הגבוהה גם מצביעה על הבדלים מהותיים בין המשפחה החד-הורית למשפחה הזוגית מבחינת רמת הפריון, כאשר המשפחות החד-הוריות קטנות משמעותית ממשפחות זוגיות. אמנם במרבית המדינות אימהות חד-הוריות נובעת מגירושין ומאופיינת ברמה נמוכה של פריון, אולם הפער בישראל בין שני סוגי המשפחות גבוה במיוחד. גם ניתן לראות, ששיעורי התעסוקה של אימהות חד-הוריות בישראל גבוהים מאשר אלו של נשים החיות בזוגיות והם דומים לשיעורי התעסוקה של אימהות אלו גם במדינות אחרות.

למרות האמור לעיל, המשפחה החד-הורית בישראל ענייה מאד גם בהשוואה למשפחה הישראלית הזוגית וגם בהשוואה למשפחה החד-הורית המערבית. ישראל נמצאה כממוקמת בין המדינות שתמיכתן באימהות החד-הוריות נמוכה וכך גם באשר למשאבים המופנים למאמץ לחלץ את האימהות החד-הוריות מעוני, וזאת בדומה למדינות ליברליות, כמו ארצות-הברית, קנדה ואירלנד. ההשוואה בין המדינות מצביעה על כך, שבישראל חלקה של המדינה בתמיכה באימהות חד-הוריות קטן יחסית בהשוואה למרבית המדינות שנסקרו.

יש לציין, כי שיעורי העוני מספקים תמונה חלקית בלבד על מצבה הכלכלי של משפחה, בהיותם מבוססים על ההכנסות אך לא על הוצאות המשפחה. שינויי המדיניות שהתרחשו בשנות האלפיים, שכללו קיצוצים נרחבים ברמת הגמלאות ושינוי בתנאי הזכאות לקבלת קצבת הבטחת הכנסה, דחפו אימהות לילדים צעירים לשוק העבודה מבלי לספק להן פיתרון הולם בשילוב בין חיי המשפחה וחיי העבודה. יציאה לעבודה של אימהות לילדים צעירים, בגיל טרום בית-ספר, כרוכה בעלויות

גבוהות בהעדר מעונות יום מסובסדים לגיל הרך, ובהעדר אמצעים אחרים, המקלים על תעסוקת אימהות. מדיניות שאינה מביאה בחשבון את האילוצים בפניהן עומדות אימהות חד-הוריות, הן מבחינת ההזדמנויות הפתוחות בפניהן בשוק העבודה והן מבחינת העלויות הכרוכות בטיפול בילדים, לא תצליח לשפר באופן משמעותי את רמת ההכנסה שלהן גם אם הן משתתפות בשוק העבודה. מדינות אחדות, כמו למשל המדינות הסקנדינביות, השכילו לטפל בכך הן בתמיכה כוללת בתעסוקת אימהות (באמצעות חופשות לידה ארוכות, מעונות יום מסובסדים) והן באמצעות מענקים ייחודיים וגבוהים יחסית לאימהות החד-הוריות. זאת מעבר לתמיכה הניתנת לכל המשפחות עם ילדים צעירים, שנועדה לסייע בשילוב בין חיי העבודה וחיי המשפחה. למרות שמדיניות קצבאות נדיבה יחסית כלפי אימהות חד-הוריות (כמו זו שהייתה נהוגה בארץ לפני החלת חוק ההסדרים) עלולה לפגוע בתמריץ לעבודה, יש לומר, שעבודה כשלעצמה אינה מהווה הגנה מפני עוני ומחסור, במיוחד אם היא איננה מלווה במדיניות התומכת בחלופות טובות לטיפול בילדים ומבטיחה במקביל גם רמת השתכרות הולמת.

מקורות

- אחדות, נטע (2007). "מבוא". בתוך אחדות, נטע, מיכל סופר וסיגל שלח (עורכים). התכנית לשילוב הורים יחידים בשוק העבודה – קובץ מאמרים (עמ' 25-5). ירושלים: משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, מינהל המחקר והכלכלה.
- (2009). אימהות חד-הוריות בישראל, תמונת מצב ומאפיינים עיקריים. משרד התמ"ת, מינהל מחקר וכלכלה.
- (2010א). "עוני בקרב אימהות חד-הוריות – האם שוק העבודה הוא נתב להיחלצות מעוני?". ביטחון סוציאלי 84 : 11-55.
- (2010ב). התכנית לשילוב הורים יחידים בשוק העבודה: אימהות חד-הוריות שקיבלו מענקים בשנים 2004-2007: האם הן שיפרו את מיקומן בשוק העבודה? מאמר שהוצג בכנס השביעי של הפורום לחקר המדיניות החברתית בישראל, אוניברסיטת בר-אילן, פברואר.
- אליאב, תמי, מירי אנדבלד, דניאל גוטליב, גבריאלה היילברון, אסתר טולדנו, ישראל קצינובסקי ומרים שמלצר (2009). משפחות חד-הוריות בישראל: תמונת מצב והצעות לשיפור. המוסד לביטוח לאומי, מחלקת החקר והתכנון.
- דורון, אברהם וגיוני גל (2000). "מערכת הבטחת הכנסה בפרספקטיבה בין-ארצית משווה". ביטחון סוציאלי 275 : 58.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2009). שנתון סטטיסטי לישראל. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הרבסט, ענת (2009). "אנחנו תומכים בחוק משפחות חד-הוריות, במסכנים: חוק משפחות חד-הוריות – מבט לאחור". ביטחון סוציאלי, 80 : 25-58.
- זוסמן, נעם ורוני פריש (2007). "השפעת תשלומי העברה על היצע עבודה של אימהות חד-הוריות". ביטחון סוציאלי 73 : 113-147.
- חסון, יעל (2006). תכנית ויסקונסין הישראלית: נקודת מבט מגדרית. תל אביב: מרכז אדוה.
- פלוג, קרנית, ניצה קסיר ואירנה מידן (2005). חוק משפחות חד-הוריות, היצע עבודה ועוני. בנק ישראל: סדרת מאמרים לדיון, 05.05.
- קורא, מיכל, גיוני גל ורפאלה כהן (2007). "מבט בינלאומי משווה על רשת הביטחון האחרונה בישראל". ביטחון סוציאלי, 74 : 43-69.

- Blank, Rebecca M. (2001). "Declining caseloads/increasing work: What can we conclude about the effect of welfare reform?" *Economic Policy Review* (Federal Reserve Bank of New York), 7 (2), 25-36.
- Brady, David and Rebekah Burroway (2010). Targeting, Universalism and Single Mother Poverty: A Multi-level Analysis Across 18 Affluent Democracies. Luxemburg Income Study Working Papers Series, 554.
- Destro, Lane and David Brady (2010). Does European-Style Welfare Generosity Discourage Single Mother Employment? Luxemburg Income Study Working Papers, Series 548.
- Korpi, Walter and Joakim Palme (1998). "The Paradox of Redistribution and Strategies of Equality: Welfare State Institutions, Inequality, and Poverty in the Western Countries." *American Sociological Review*, 63: 661-687.
- Mandel, Hadas (2009). "Configurations of gender inequality: the consequences of ideology and public policy". *British Journal of Sociology*, 60 (4): 693-719.
- Mandel, Hadas and Moshe Semyonov (2005). "Family Policies, Wage Structures and Gender Gaps: Sources of Earnings Inequality in 20 Countries". *American Sociological Review* 70, 6, 949-968.